

ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH (1817–2005)

Z umiłowania ksiąg wszelakich, historii i języka polskiego wyrosła jedna z najbardziej znaczących polskich instytucji kultury – Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Jej Twórca i Fundator Józef Maksymilian hr. Ossoliński (1748–1826), uczyony, bibliofil, kolekcjoner, członek wielu towarzystw naukowych, nadworny bibliotekarz cesarskiej biblioteki wiedeńskiej, 4 czerwca 1817 uzyskał od cesarza Franciszka I podpisanie aktu fundacyjnego, zapoczątkowując tym samym działalność Ossolineum.

Fundacja pod nazwą Zakład Narodowy im. Ossolińskich miała składać się z biblioteki, której zbiory opierały się na ofiarowanych przez Ossolińskiego kolekcjach książek, rękopisów, numizmatów i muzealiów, oraz z drukarni. Wydawane miało być także własne czasopismo naukowe. Zabezpieczenie finansowe Zakładu stanowiły majątki Ossolińskich.

Na siedzibę Zakładu po długim namyśle wybrał Ossoliński Lwów, miasto, które po I rozbiórce Polski przypadło w udziale Austrii. W 1817 r. cesarz Franciszek I reaktywował tam uniwersytet, którego językiem wykładowym została łacina i niemiecki, zezwolił jednak na utworzenie katedry języka i literatury polskiej. Przygotowanie programu działalności tej katedry powierzono J.M. Ossolińskiemu. Zdawał on sobie sprawę, że do pełnej realizacji tego zadania konieczne jest zorganizowanie polskiej placówki biblioteczno-naukowej. Na potrzeby Zakładu Narodowego zakupił Ossoliński budynek poklasztorne siostr karmelitanek. Gmach poddano przebudowie, dostosowując go do funkcji, jakie miał pełnić po przeniesieniu zbiorów.

Plany Ossolińskiego sięgały daleko. Chciał, by Fundacja przez niego powołana stała się narodową, polską instytucją naukowo-kulturalną. By myśl ta przybrała realne kształty i miała w przyszłości być kontynuowana, konieczne było zdobycie społecznego zaufania i pozyskania jak największego grona ofiarodawców. Najważniejszym krokiem w tych zabiegach był układ podpisany 25 grudnia 1823 z księciem Henrykiem Lubomirskim, reprezentantem znakomitego rodu magnackiego, znawcą i kolekcjonerem dzieł sztuki. W zawartym porozumieniu ustalono, że część przyszłej siedziby Ossolineum zostanie przystosowana na przyjęcie kolekcji Lubomirskich i nosić będzie nazwę Muzeum XX. Lubomirskich. Postanowiono również oddać Lubomirskim zwierzchnictwo nad Fundacją, poprzez utworzenie stanowiska Kuratora Literackiego, pod warunkiem utworzenia przez nich majoratu Ordynacji Przeworskiej, która dotować miała działalność muzeum.

J.M. Ossoliński nie doczekał uruchomienia Zakładu Narodowego we Lwowie, zmarł w 1826 r. w Wiedniu.

W rok po jego śmierci zbiory zapisane Zakładowi zostały przewiezione do Lwowa. W latach niewoli Ossolineum stało się prężnym ośrodkiem nauki i kultury polskiej. W jego murach odbywały się spotkania naukowe, koncerty, wieczory poetyckie i literackie. Rozpoczęto również działalność edytorską. Wydano m.in. reedycję *Słownika języka polskiego* Samuela Lindego, wielkiego przyjaciela J.M. Ossolińskiego.

W powstałej oficynie wydawniczej, której początki wiązały się z uruchomieniem w 1833 r. drukarni, a rozkwit przypadł na l. 1918–1939, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, publikowano rozprawy z historii piśmiennictwa polskiego, podręczniki, prace krytyczne. Dzięki zasługom i zaangażowaniu kolejnych dyrektorów: ks. Franciszka Siarczyńskiego (1827–1829), Konstantego Słotwińskiego (1831–1834), Antoniego Kłodzińskiego (1839–1849), Augusta Bielowskiego (1850–1876), Wojciecha Kętrzyńskiego (1876–1918), Ludwika Bernackiego (1918–1939), Zakład Narodowy pomnażał swoje zbiory i służył kulturze i nauce polskiej.

Wybuch II wojny światowej odmienił historię tej placówki. Ossolineum, podobnie jak i inne polskie instytucje naukowe i kulturalne, poddane zostało przez okupantów represjom. W końcu września 1939 r. NKWD przeprowadziło w Zakładzie Narodowym brutalną rewizję, rekwirując złożone w nim przez polską arystokrację depozyty. 31 stycznia 1940 Akademia Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej podjęła decyzję o przejęciu zbiorów i utworzeniu z Ossolineum Biblioteki Lwowskiej, filii AN USRR. Nowe władze przystąpiły do likwidacji Muzeum XX. Lubomirskich. Jego zbiory podzielono pomiędzy lwowskie muzea, pozostające pod zarządem Ukraińców.

Po wkroczeniu Niemców do Lwowa, w lipcu 1941 r. filia ta przestała istnieć, a Ossolineum zostało powierzone przez niemiecki Główny Wydział Nauki i Nauczania pod komisarzyczny zarząd kustoszowi Mieczysławowi Gębarowiczowi (1941–1946).

Na początku 1944 r., z powodu zbliżającego się frontu, Niemcy zarządzili ewakuację kolekcji ważnych – jak uzasadniali – dla kultury niemieckiej. Zbiory pakowano pod kierunkiem M. Gębarowicza, który wykorzystał tę sytuację dla własnych planów ewakuacji zbiorów polskich. W dwóch transportach znalazły się najcenniejsze egzemplarze z kolekcji ossolińskiej: 2298 rękopisów, 2198 dyplomów, 1707 starych druków oraz 2371 rycin, a także monety i medale. W marcu i kwietniu 1944 r. zostały przewiezione do Krakowa, gdzie miały bezpiecznie przetrwać w piwnicach Biblioteki Jagiellońskiej, jednak w lipcu 1944 r. władze niemieckie postanowiły przewieźć je do Rzeszy. Transport porzucony został w miejscowości Adelin (Zagrodno) na Dol-

nym Śląsku i tu, po zakończeniu działań wojennych, odnaleźli je Polacy.

Tak rozpoczynają się wrocławskie dzieje Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, w 1947 r. bowiem odnalezione zbiory trafiły do Wrocławia. Część pozostałej we Lwowie kolekcji została po zakończeniu II wojny światowej, w l. 1946–1947, przekazana do Wrocławia „jako dar narodu ukraińskiego dla narodu polskiego”. Przesłano wówczas 210 107 woluminów, w tym 6764 rękopisów i 46 606 woluminów starych druków. Szacuje się, że ok. 60% przedwojennego zasobu Ossolineum pozostało we Lwowie.

Od 1992 r. trwają negocjacje z Ukraińcami w sprawie ich rewindykacji. W 2003 r. nastąpił przełom w prowadzonych rozmowach. Ossolineum uzyskało możliwość pełnego dostępu do polskich kolekcji przechowywanych obecnie w Bibliotece im. V. Stefanyka, z możliwością ich kopiowania (skanowania i mikrofilmowania).

Wrocławski okres działalności Ossolineum trwa już blisko 60 lat, a zapoczątkowany został w 1947 r., kiedy to w dawnym, barokowym gmachu Gimnazjum Katolickiego p.w. św. Macieja, a wcześniej kompleksie klasztornym Kawalerów Mieczowych z Czerwoną Gwiazdą, otwarto pierwszą czytelnię. Dla przesiedlonych do Wrocławia mieszkańców Lwowa i kresów południowo-wschodnich, zwłaszcza dla uczonych z Uniwersytetu im. Jana Kazimierza, jednych z tych, którzy tworzyli od podstaw polski uniwersytet we Wrocławiu, Ossolineum było bezcennym źródłem do badań nad historią i kulturą Polski. Powtórzyła się więc, tym razem na kresach zachodnich Polski, rola Ossolineum jako instytucji budującej warsztat naukowy badaczy polskiej historii, literatury i języka. Opiekę nad ocalałą kolekcją powierzono rektorowi Uniwersytetu Wrocławskiego, Stanisławowi Kulczyńskiemu, oraz Antoniemu Knotowi, którzy kierowali ulokowaniem i zabezpieczeniem zbiorów. Pierwszym dyrektorem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu został Antoni Knot (1947–1949), po nim stanowisko to objął Eugeniusz Szłapak (1949–1953).

Sytuacja prawna Zakładu Narodowego pozostawała niejasna. Ossolineum wrocławskie posiadało jedynie część przedwojennych lwowskich zasobów. Zmieniła się lokalizacja zbiorów. Przestała też w świetle nowego prawa funkcjonować Fundacja, którą założył J.M. Ossoliński. Ossolineum ściśle związane z przedwojennymi elitami naukowymi i społecznymi Lwowa i Kresów, narodowa duma Polaków, stało się tworem politycznie niewygodnym. Nie można było jednak, w świetle ogólnych strat wojennych w dziedzictwie kulturalnym Polski, placówki całkowicie zniweczyć, a zbiorów jej rozparcelować, podjęto więc w 1953 r. decyzję o utworzeniu z Zakładu Narodowego placówki pomocniczo-usługowej PAN. Wcielenie w struktury PAN było decyzją brzemenną w skutki. Zakład Narodowy im. Ossolińskich przestał istnieć, a powstały dwie odrębne instytucje, podporządkowane Akademii – Biblioteka Ossolineum i Wydawnictwo Ossolineum. Wobec już wcześniej zlikwidowanego Muzeum XX. Lubomirskich, Ossolineum odtworzone we Wrocławiu stało się kadłubową instytucją, organizacyjnie i finansowo podporządkowaną PAN. Co gorsza, obie wcielenie do PAN placówki, wydawnictwo i biblioteka, przestały mieć wspólne programy działania i od 1953 r. do dziś ich historia toczy

się odrębnie. Zniszczony więc został na wiele dziesięcioleci model instytucji zamierzonej przez J.M. Ossolińskiego, która pod nazwą Zakład Narodowy im. Ossolińskich skupiała bibliotekę, Muzeum XX. Lubomirskich oraz wydawnictwo. Te trzy gałęzie Zakładu prowadziły do 1939 r. wspólną działalność, wzajemnie się uzupełniając i wspierając.

W 1990 r. dyrektorem Biblioteki Ossolineum, wówczas instytucji podległej PAN, został dr Adolf Juzwenko, który podjął starania o odrodzenie Fundacji. Wysiłki dyrektora wspierane były zarówno przez ówczesną Radę Naukową ZNiO, jak i reaktywowane w 1989 r. Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum. Wieloletnie starania zostały uwieńczone sukcesem 5 stycznia 1995, kiedy Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwalił Ustawę o Fundacji Zakład Narodowy im. Ossolińskich (DzU 1995 nr 23 poz. 121). Z mocy ustawy patronat nad zakładem objął Prezydent RP, a bezpośredni nadzór pełni Rada Kuratorów, składająca się z 13 osób. W jej skład wchodzi: z mocy ustawy o ZNiO osoby wskazane przez Prezydenta RP, Ministra Kultury, Ministra Edukacji Narodowej, Wojewodę Dolnośląskiego, Radę Miasta Wrocławia, przedstawiciel Senatu Uniwersytetu Wrocławskiego, dwóch przedstawicieli Towarzystwa Przyjaciół Ossolineum oraz przedstawiciel rodu Ledóchowskich, spadkobierców Ossolińskich. Członek Rady Kuratorów kadencji 1995–2005, Mieczysław Ledóchowski, był ostatnim kuratorem ekonomicznym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Potem kuratorem Zakładu do dnia swojej śmierci – 20 stycznia 2005 – był legendarny „kurier z Warszawy”, wieloletni dyrektor Radia Wolna Europa, Jan Nowak-Jeziorański. W skład Rady wchodzi także: kurator prof. Władysław Bartoszewski oraz prof. dr hab. Wiesław Chrzanowski. Przewodniczącym Rady Kuratorów w l. 1995–2005 był znany wrocławski polonista i teatrolog, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego, Janusz Degler.

Ustawa o ZNiO umożliwiła także wszczęcie procesu odtworzenia Muzeum XX. Lubomirskich (obecnie oddziału ZNiO pod nazwą Muzeum Książąt Lubomirskich, w którego skład wchodzi dwa gabinety: Grafiki i Numizmatyczno-Sfragistyczny). Trwają starania o rewindykację cennych kolekcji tego muzeum, rozproszonych w wyniku II wojny światowej, w tym zespołu rysunków A. Dürera.

Od 1990 r. Ossolineum odzyskuje dawny blask i pozycję liczącą się w kraju placówki naukowej i kulturalnej. Jak przed 1939 r., do Ossolineum we Wrocławiu napływają szerokim strumieniem cenne dary – kolekcje książek, rękopisy, muzealia, numizmaty. Dr Tomasz Niewodniczański przekazał 215 niezwykle wartościowych map Śląska. Kolekcję, składającą się z blisko 5 tys. obiektów numizmatycznych, o unikatowej wartości, ofiarował Stanisław Garczyński, swoje archiwa i kolekcje oddali do Ossolineum Jan Nowak-Jeziorański i prof. Władysław Bartoszewski.

Ossolińskie zbiory liczą obecnie ogółem ok. 1 700 000 jednostek, na które składają się druki zwarte (książki), stare druki, czasopisma, rękopisy, dokumenty, rysunki, ryciny, obrazy i ekslibrisy, medale, monety, pieczęcie, mapy i plany, broszury, plakaty, afisze, zbiory mikroformowe. W 8 czytelniach, w tym 7 dla zbiorów specjalnych, udostępniane są na miejscu zbiory ZNiO.

Po 1995 r. rozpoczęła się rozbudowa, przebudowa i całkowita modernizacja Zakładu. Wyremontowane zostały

wszystkie budynki położone w dawnym kompleksie barokowym, na przecięciu ul. Szewskiej i Grodzkiej. Przystosowano na potrzeby Zakładu budynek po koszarach sowieckich, przy ul. Sołtysowickiej 24, gdzie przeniesiono dwa działy Ossolineum – Czasopism i Dokumentów Życia Społecznego. Trwają prace remontowe kamienicy w Rynku, która została przez Urząd Miasta Wrocławia przekazana Ossolineum, oraz dawnej plebanii kościoła św. Macieja. Wszystkie wnętrza gmachów ossolińskich zostały odrestaurowane. Zrekonstruowano kopułę i udostępniono jako pomieszczenia wystawiennicze tzw. Sale pod Kopułą, jedne z najpiękniejszych wnętrz barokowych we Wrocławiu. W szeroko zakrojonych planach rozbudowy przewidywane jest wzniesienie gmachu dla odtworzonego Muzeum XX. Lubomirskich.

Czytelnicy mogą pracować w pełni nowoczesnych czytelniach, mają również dostęp do Internetu, i to nie tylko baz

katalogowych, ale także mają możliwość korzystania z bezpłatnej kawiarenki internetowej. Ossolineum zostało w całości skomputeryzowane, a bazy danych prowadzone są od 1 stycznia 1999. Katalogi i bazy biblioteczne dostępne są on-line, poprzez stronę internetową. Zakład jest więc obecnie całkowicie nowoczesną placówką.

Ossolineum przygotowuje co roku kilka dużych wystaw, wykorzystując swoje cenne zbiory. W jego odrestaurowanych z ogromnym pietyzmem murach na spotkaniach i wieczorach autorskich występują znani uczeni, pisarze, artyści. Urządzane są koncerty i przedstawienia teatralne.

Realizując wolę J.M. Ossolińskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu – duchowy i materialny spadkobierca Fundacji działającej we Lwowie – służy polskiej nauce i kulturze.

Małgorzata Orzeł